РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ИСТОРИЧЕСКИЯ МИТ „ПЕТ ВЕКА НИ КЛАХА"

Бернар Лори - Париж, декември 1996 г.

Болката, с която българите разглеждат миналото си, е факт, който не може да убегне от погледа на страничния, дори повърхностен наблюдател. Те го представят неизбежно в трагичен план, като поставят ударението върху прекъсването на историческия континуитет.

Трагичното в българската история е синтезирано най-вече в идеята за „петте века турско робство". Веднага премахваме термина „робство", който принадлежи към романтичната терминология и не може да даде научнообоснована аргументация на действителността (белгийският национален химн също започва с думите: „След векове на робство...", които не биха могли да се възприемат в буквалния смисъл). Да заместим и думата „турско", чието семантично значение се е променило коренно през XX век, с по-точната „османски". Получаваме израза „пет века османски режим".

Пет века обхващат период от време, който надхвърля възможностите за възприемането му от обикновения човек, които се простират хронологически най-много до спомена за предишните пет-шест поколения, или около сто и петдесет години. Страдание, продължило пет века, е прекалено голямо, за да може да се осмисли. Това е прекалено обширен обхват за изследване дори за професионалния историк.

При един по-задълбочен анализ се вижда, че в историческите изследвания османският период в България продължава четири века и половина плюс половин век, като диспропорцията в обема на научните разработки за тези два подпериода е очевидна. Информацията за XVII век например е толкова оскъдна, че ни навежда на въпроса, дали изобщо в България е имало такъв. За сметка на това годините 1824-1878 са обект на задълбочени и многобройни изследвания. Причината за това е, че периодът на Възраждането, който хронологически принадлежи към османския, не се вписва в мъглявата и размита представа за „османската трагедия". Това е исторически период, чиято динамика е добре известна, а същността му е подробно документирана. Възраждането е част от историята и, което е по-важно, част от националната история. Нещо повече - това е основополагащ период, през който се създава и формира българската национална идеология.

За мен Българското възраждане започва към второто десетилетие на XIX век (ако непременно е нужна дата, можем да приемем за негово начало появата на Рибния буквар през 1824 година), а не през 1762 г., както е прието в историографията. Защо не приемам за начало на Възраждането написването на широко нашумялата напоследък „История славянобългарска" на Паисий? Разбира се, то има своите предшественици, но за него не може да се говори в годините на „кърджалийското време". Ролята на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански е значима, но те си остават изолирани случаи. Съсредоточавайки се върху тях, българските историци оставят на заден план период от възлово значение за българската история. Дискусиите от 70-те години за наличието на „ранно Възраждане" са интересни, но почиват на погрешни предпоставки, произтичащи от механично привнасяне на марксистката теория: наличието на български търговци (оттук и буржоазия) през XVIII век не води автоматично до наличието на национална идеология.

Периодът 1393-1824 г., тази "terra incognita", не подлежи на национално историческо тълкуване. По време на този дълъг период от време българското население няма собствена история. То споделя общата съдба на останалите християни в Османската империя. Единствено една общобалканска история (на Румелия) може да ни даде вярна представа за историческата действителност в империята през тези четири века и половина. Да се говори

за „чуждо иго" е опит за дистанциране на национална история, която отказва да приеме спецификата на съществуване и управление в една империя. Този подход е напълно анахроничен и пренася късни политически категории в общество, което функционира по съвсем друг механизъм. В една империя не съществува понятието „чужд", а само „различен".

Темата за „петте трагични века" не е монопол единствено на българската историография. Тя присъства и в историческите изследвания на сърби, гърци, румънци, албанци и т. н., но все пак с твърде многозначителни нюанси на ударението, което се поставя. Моето лично виждане е, че именно в българската историография трагедията е предадена в най-черни краски. Общото мнение в България е, че именно тук условията за живот са били най-тежки, защото българските земи са се намирали в сърцето на империята, в непосредствена близост до столицата. Този аргумент е твърде странен за мен. Чуждите пътешественици подчертават, че българските земи, отдалечени от бойните полета, достигат сравнително добро ниво на живот. Трагичната съдба на пограничните зони е спестена на българските земи. Не може да става и дума за сравнение с непрекъснато подложените на военни действия европейски крайгранични области на империята, като например Босна. Българските земи не изпитват разрухата от дългите австро-турски войни, няма масови преселения, както при сърбите от 90-те години на XVII век, нито редуване на латинска и османска власт, като в Пелопонес в началото на XVIII век и в Белградския пашалък (1718-1739), нито познават фанариотския гнет във Влашко и Молдова. Тези злини ги подминават през XVII и XVIII век и оттук впечатлението за относителното спокойствие, което е разрушено от „кърджалийското време".

Българската историческа мисъл незаслужено подминава като обект за изследване „кърджалийското време", или аянските размирици. А това е един важен исторически период (от 1779 до 1813 г., според периодизацията на Вера Мутафчиева), който съвпада с преломен момент от първостепенно значение в западноевропейската история. Съществуват цели библиотеки с книги за Френската революция и войните на Наполеон в Европа, докато изследванията за същите години в България са десетина. А тогава се развива остра, продължителна криза, съвсем несинхронна със събитията в Западна Европа.

Именно „кърджалийското време" - слабо проучен и малко познат период, представлява за мен тази българска специфика, която отделя историята на страната от останалите балкански държави, включени в Османската империя. В съседна Сърбия, където събитията в случая са най-близки до българските, те се възприемат не като част от едно смутно време, а са представени епично от сръбската историография като въстанието, положило началото на модернизацията на страната. За българите това е период на продължителна, остра криза, която се пада в късен хронологически период.

Необходимо е да се направи разграничение между „обикновеното, всекидневно" насилие и това, проявяващо се в екстремни ситуации. Всекидневното насилие присъства навсякъде в Османската империя. То може да бъде степенувано - от обиди и унижения през побой, грабежи до отвличане на девойки и убийства. Християните са основните жертви, но изключение не правят и бедните мюсюлмански селяни, циганите и др. От XV до XVIII век това насилие не се различава особено от прилаганото из цяла Европа върху селячеството и градската беднота. През XIX век то вече изглежда архаично и неоправдано явление в Османската империя (но също и в Русия).

Екстремното насилие се проявява само в определени кризисни моменти чрез кланета, опожаряване на села, грабежи, поробване. То съпътства по принцип войните и въстанията. Проявите на екстремно насилие в Османската империя не се различават по своята същност от поредицата жестокости, с които е наситена европейската история - в миналото и днес.

Затова пък „кърджалийското време" с неговите тридесет години на непрекъснато екстремно насилие представлява историческа реалност, на която е трудно да се намери еквивалент. Трябва да се върнем към Тридесетгодишната война в Европа (1618-1648), за да намерим подобни дълги и опустошителни смутове. Или да търсим извън Европа подобни аналогии в междуособиците в Китай през 1916-1928 г., или може би при конфликта в днешен Афганистан.

Историята ни дава множество примери за това, как човечеството успява да преживее войни, траещи една, три, пет или дори десет години. Затова пък примерите за продължилите дълго остри кризи са много редки. Трудно можем да си представим какво означават цели тридесет години на безредици, беззаконие, глад и несигурност, на непрекъснато насилие. Цяло поколение израства и се формира в контекста на постоянни размирици. Насилието вече не е кратък епизод от живота, а става градивен елемент на мирозрението.

За „кърджалийско поколение" приемаме хората, родени приблизително между 1770 и 1790 г., чието съзряване и първите зрели години са по време на аянските бунтове. Концепцията за поколение трябва да се използва внимателно от историка, защото само хронологичният принцип не е достатъчен, за да бъде дефинирано това понятие. Необходим е опит от преживяването на общата драма за обособяването на едно отделно поколение.

В българската историография не се говори за „кърджалийско поколение". То не е идентифицирано като такова, защото не е оставило свидетелства. С изключение на спомените на Софроний Врачански и някои откъслечни бележки, липсват други спомени на съвременници. По-късно, след края на смутовете, неговите представители не обръщат поглед назад, защото не искат да разравят миналото. Сякаш цари всеобща амнезия. „Кърджалийското поколение" е поколение, лишено от памет.

Изглежда, че за съвременника практически не е възможно да направи смислен разбор на толкова продължителен драматичен период. По същия начин днес участниците в гражданската война в Босна не могат да определят дали дадено събитие е станало през 1992 или 1994 година. В такъв момент липсват отправни точки. Затова не трябва да се учудваме, че достигналите до нас свидетелства за кърджалийското време са противоречиви и неточни.

„Кърджалийското поколение" заема особено място в хронологията на Възраждането. Дейците на църковно-националното движение от 1820-1840 г. са деца или внуци на неговите представители. Техният романтичен и често наивен ентусиазъм непрекъснато е спъван от старото, скептично настроено и подозрително поколение. Чорбаджиите от 40-те години нямат доверие в Танзимата. Те не вярват, че Османската империя може да се реформира. Възгледите им за общественото развитие са непоправимо деформирани от трагичния опит на младостта им.

Те предават своето крайно отрицателно виждане за Османската империя на младите национални идеолози. Изграждането на едно национално историческо виждане е в основата на Възраждането. Всъщност липсата на писмени извори е определяща (откъдето и митът за изгорените книги). Поколението на идеолозите се обръща към своите родители, т. е. към амнестичното „кърджалийско поколение". Картината, която се оформя от фрагментарните им и объркани спомени, е на хаос, насилие и беззаконие, и то в неограничен период от време.

И така попадаме в сърцевината на мита, че „пет века са ни клали". Този мит е широко разпространен сред българското население и се поднася на всеки чужденец от добронамерени и искрени хора, които се мъчат да му обяснят спецификата на българската национална психика. Научната литература обаче го отхвърля като лишен от научна обосновка. Но като всеки мит и този съдържа в себе си и скрита истина.

Смятам, че изразът „пет века са ни клали" всъщност съдържа следната идея: „Докъдето стига паметта ни, става дума само за кланета." По този начин формулирана, мисълта е научно защитена. От една страна, колективната памет се фокусира върху периодите на „екстремно"

насилие, а, от друга, „кърджалийското време" спуска дебела и плътна завеса, през която по-далечното минало не може да проникне.

Възрожденските българи са разполагали само с елементарни научни познания, за да оценят османското минало (най-доброто е историята на Хамер, която рядко се използва). Като част от империята, за тях е невъзможно да излязат от рамките ѝ, за да погледнат обективно към миналото и да направят критичен анализ на нещо толкова монолитно и неоспоримо за тях. Предците им от „кърджалийското поколение" са им оставили само разкази за ужаси и мизерия. А това служи на тяхната революционна и романтична идеология, която представя нещата само в черно и бяло.

Сто и двадесет години след Освобождението на България с учудване констатираме, че „кърджалийското време" продължава да играе същата роля на черна и непроницаема завеса, която закрива историческия хоризонт и хвърля трагическа сянка върху цели пет века, т. е. върху половин хилядолетие.

И като исторически парадокс в последната фаза на османския режим в България, през 1876-1878 г., отново има кланета, сякаш за да потвърдят идеята за непрекъснатата верига от зулуми. Тези кланета, и по специално Баташкото, заемат централно място в българското национално историческо виждане. Без тях голяма част от аргументацията за Освобождението става безпочвена и губи от убедителността си (и това както в българските писмени свидетелства - Захари Стоянов, Иван Вазов, така и при външните наблюдатели - Гладстон, Юго). От „петте века на непрекъснати кланета" са документирани точно само тези от 1876-1878 г., но това е достатъчно, за да се оправдае общата картина, която историческото съзнание рисува.

* * *

Вече по-добре разбираме в какво се състои същността на историческата болка на българите, за която говорихме в началото. През периода 1779-1813 г. българското население изпитва в много по-голяма степен от останалите народи, населяващи Османската империя, продължителни и жестоки насилия. На един народ е необходимо много време, за да се излекува от тези исторически травми (както Германия през XVII век, Китай през XX век) Националното съзнание, което изгражда възрожденското поколение, разпростира страданията от „кърджалийското време" върху цялото османско владичество, т. е. върху пет века. Това преувеличаване е обосновано от революционната борба; тя позволява по-късно да се оправдае освобождението на страната от чужда държава. Берлинският договор и „националните катастрофи" са други тежки травми, които още повече усложняват разбирането на българите за тяхната колективна съдба. Но от 1878 г. до днес това представяне на османския период в българската история не е било поставяно под съмнение: все още в манталитета на българина основно значение има представата, нарисувана през Възраждането.

С риск да изглеждам като човек, даващ смешни и претенциозни съвети, бих искал да предложа една "историческа психотерапия". Петвековната болка е наистина непоносима. Нека да я намалим на тридесетгодишна, което пак е много в колективната съдба. Но тази тридесетгодишна мъка трябва да се опише подробно, да се анализира, да се коментира. Тя трябва да бъде извадена от общото трагично, смътно усещане за необхватния период от пет века, за да стане исторически материал, върху който може да се работи градивно.

„Кърджалийското време" е специфичен период от българската история. Ужасна специфика, която се губи, ако се разтвори в останалите пет века. Кърджалиите не само са плячкосвали и опожарявали, изнасилвали и клали, те също така са изолирали българските земи от кардиналните промени, които стават по същото време в Европа. Отзвукът от

Френската революция достига до Балканите - в Сърбия, в Гърция, във Влашко и Молдова, но като че ли напълно подминава България.

Бих направил една смела хипотеза: не в 1393 г. е причината българите да се смятат изоставени от Западна Европа, да се представят като сираци, лишени от западната духовна авантюра. Не толкова от Ренесанса, Бароковата епоха или Века на Просвещението лишава българите Османската империя, а от участието в големия европейски трус от 1789-1815 г., с който започва Новото време. Отговорни за това са не „абстрактните" турци, а румелийските аяни и тяхната наемна милиция в една изключителна социално-политическа обстановка.

Следователно е необходимо да се разсее мъглата, която покрива „кърджалийското време". Всъщност става въпрос за близък до нас исторически период, за който съществуват исторически извори. Освен османските документи, главно използвани от Вера Мутафчиева, чиято роля на пионер в тази област трябва да отбележим, съществуват и западни, а също и сръбски и румънски извори, които все още не са привлекли вниманието на българските изследователи. Необяснимо е как например личност от европейска величина като Осман Пазвантоглу все още не е бил обект на научно документирана биография.

Историята на „кърджалийското време" не може да бъде разглеждана само като част от българската национална история. Ако в краен случай можем да говорим за история на Възраждането, обхващаща само българската общност, повече или по-малко абстрахирала се от османския контекст, този подход не е приложим за един по-ранен период. Историята на „кърджалийското време" изисква българското население в Османската империя да бъде разглеждано като неразделна част от имперската общност. Размириците на аяните засягат цялото румелийско население, без разлика на език или религия. Това е колективен трус и историкът, който иска да го изследва, трябва да го направи в наднационален план.

Точното, детайлно и нюансирано изследване на „кърджалийското време" ще позволи позитивната преоценка на българската история. Историческото познание за най-черния период от османското владичество ще позволи да се уравновеси картината за по-ранните векове. Целта е не „да се реабилитира" Османската империя, а да се получи по-нюансирано виждане, което ще разграничи периодите на подем и благосъстояние от тези на упадък и кризи. Вътрешната периодизация на Османската империя още е обект на спорове между специалистите. По-доброто познаване на „кърджалийското време" ще ни позволи да видим възрожденските автори в реалната историческа светлина, отговаряща по-вярно на действителността от тяхната епоха. Това ще позволи да се даде нова оценка на влиянието на този период на екстремно насилие върху изграждането на българското национално историческо виждане. По този начин може да се покаже реторичният, а не документален характер на някои известни текстове от българската литература. Много от тези текстове досега са разглеждани безкритично и издигани на пиедестал от литературоведите. Всъщност възрожденските автори описват не съвременната им действителност, а стилизирано, абстрактно във времето „турско иго".

Изучаването на „кърджалийското време" трябва да позволи на съвременните изследователи да изградят вярна историческа представа, съответстваща на края на XX век, а не на романтизма през Възраждането.

Превод: Георги Пеев